

При этом новые письменности на первых порах тесно взаимодействовали между собой». Яғни, әр халықтың өз өркениетінің даму барысында таңбаның, әріптердің арқасында бір-бірімен араласулары нәтижесінде, өздерінің рухани мұраларымен бөліспеуі мүмкін емес.

Әдетте, халықтық шығармашылық алғашқы қауымдық құрылыстың әр ру-тайпаның ара-қатынасының шарықтау шегінде туындаған. Бұл жеке адам емес, бүкіл қауымның тәжірибесі мен олардың ішкі сезім-толғаныстарынан шығатынын еске алсақ, онда ертедегі пайда болған мұралар сол бүкіл қауымның, сол халықтың ортақ еншісі, меншігі. Ал сол туындаған тәжірибиелер мен әдеби әфсана немесе әдеби мұралар көршілес халықтарға тарайтыны талассыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- [1] Кун Н.А. Ежелгі Греция мифтері мен аңыздары. – Алматы, 1979. - 492 б.
- [2] Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы, 2002. - 132-б.
- [3] Салғараұлы Қ. Түрік халықтарының шығу тегі, түрік атауы жөнінде бірер сөз // Таң шолпан, №1. 2001. -108 б.
- [4] Серікқалиұлы. З. Дүниетану даналығы. – Алматы, 1994.- 230 б.
- [5] Геродот. История: Пер.Г.А.Стратановского. – Л., 1972. -604 б.
- [6] Маданов Х. Қазақ мәдениетінің тарихы. – А., 1998.-336 б.
- [7] Любимов Л. Ежелгі дүние өнері. – Алматы,1980, 41-б
- [8] Олжас Сүлейменов. Язык письма. – Алматы, 1998. С. 94
- [9] Балқыбек Ә. Қорқыт ата Гераклдың ұстазы болған ба? // Қазақ әдебиеті, №7 (2741), – Алматы, 2020. -196 б.
- [10] Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998. -308
- [11] Ақбердиева Б. Қазақ тіліндегі мифтік жүйе. Оқу құралы. (Оқу құралы). – Алматы, 2005. -146 б.

МРНТИ16.01.33

Н.М.Әшімбаева¹, Н.Қ.Шүленбаев², Б.Қордабай³

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарның кандидаты

Алматы қаласы, Қазақстан

²А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі

Алматы қаласы, Қазақстан

³А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі

Алматы қаласы, Қазақстан

ТЕРМИНЖАСАМ ЖӘНЕ АУДАРМА ҮДЕРІСІНДЕГІ ПРОБЛЕМАЛАР

Аннотация. 2020 жылдың 1 қыркүйегінде мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына жолдауын ұсынды. Онда ғылым саласына байланысты мынадай пікір айтылған: «Ғылым саласын дамыту туралы да айтқым келеді. Бұл мәселе бойынша бізге тың көзқарас пен жана тәсілдер керек, сондай-ақ, халықаралық тәжірибеге арқа сүйеуіміз қажет. Үкіметке жыл сайын әлемнің жетекші ғылыми орталықтарында 500 ғалымның тағылымдамадан өтуін қамтамасыз етуді, сондай-ақ, «Жас ғалым» жобасы аясында зерттеу жүргізу үшін 1000 грант бөлуді тапсырамын. Ғылымды қаржыландырудың және қолдаудың маңызды көзі – ірі кәсіпорындардың, әсіресе шикізат саласындағы компаниялардың қаражаты. Тапқан табыстың 1 пайызын ғылым мен технологияны дамытуға беру туралы қолданыстағы норма талаптары сақталмай отыр. Бізге елімізді ғылыми-технологиялық тұрғыдан дамыту жөніндегі арнаулы бағдарламалық құжат қажет. Оның басты міндеті ұлттық деңгейдегі нақты мәселелерді шешуге ғылымның әлеуетін пайдалану болмақ».

Соңғы жылдары аударылған немесе жасалынған терминдердің көпшілігі тілімізге сіңісіп кетті, ал кейбірі жалпы қолданысқа түсе алмады. Оның себебі – ондай терминдер термин жасау заңдылықтарына, табиғатына жауап бере алмайтын жасанды терминдер еді. Өткен жылдары Елбасы бас болып, жалпы қазақ қоғамы мен Терминком қостап бұрынғы, кейбір терминдердің халықаралық атауын қайта қайтару жайы сөз болуда. Мұның өзі терминжасам процесінде кезінде науқаншылыққа, асығыстыққа жол берілгенін көрсетеді. Егер бекітілген терминдерді жиі ауыстыратын болсақ, терминдерді қалыптастыру жүзеге аспайтын болады.

Тірек сөздер: термин, терминжасам, Терминком, терминжасам қағидаттары, термин баламасы, біріздендіру

Н.М.Ашимбаева¹, Н.К.Шуленбаев², Б.Кордабай³

¹Старший научный сотрудник Института языкознания им.

А.Байтұрсынулы, кандидат филологических наук,

Алматы, Казахстан

²Научный сотрудник Института языкознания имени

А.Байтұрсынулы, магистр гуманитарных наук, Алматы, Казахстан

³Младший научный сотрудник Института языкознания имени

А.Байтұрсынулы, магистр гуманитарных наук,

Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ В ПРОЦЕССЕ ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЯ И ПЕРЕВОДА

Аннотация. 1 сентября 2020 года Президент Касым-Жомарт Токаев представил народу Казахстана свое послание «Казахстан в новой реальности: время действий». В нем говорится следующее относительно области науки: «Хотел бы коснуться и вопроса развития науки. Здесь нужен свежий взгляд, новые подходы, опора на международный опыт. Поручаю Правительству обеспечить стажировку в ведущих научных центрах мира 500 ученых ежегодно, а также предоставлять 1000 грантов для молодых ученых на исследования по проекту «Жас ғалым». Важный источник финансирования и поддержки науки – средства крупнейших предприятий, особенно сырьевого сектора. Действующая норма об отчислении 1% от капитальных вложений на развитие науки и технологий работает непрозрачно. Зачастую эти средства просто перераспределяются внутри компаний. Поручаю Правительству обеспечить централизацию сбора и распределения данных средств через бюджет, исходя из общенациональных научных приоритетов. Хорошим шагом со стороны крупного бизнеса было бы принятие «шефства» над региональными университетами в части их научной деятельности. Нам необходим отдельный программный документ по научно-технологическому развитию страны. Его первостепенной задачей станет привлечение науки для решения прикладных проблем национального уровня».

Большинство терминов, которые переведены и образованы в последние годы, нашли широкое применение в языке, а некоторые из них не получили широкого распространения. Причина в том, что такие термины являлись искусственными терминами, которые не могли отвечать требованиям принципов терминообразования. В последние годы по инициативе главы государства и при поддержке казахского общества поднимается вопрос о возвращении прежних названий терминов, переведенных ранее на казахский язык. Это свидетельствует о том, что термины переводились в спешном порядке и в процессе кампанейщины. Если будем часто менять утвержденные термины, то не будет осуществляться формирование терминов.

Ключевые слова: термин, терминообразование, Терминком, принципы терминообразования, эквивалент термина, унификация

N.M.Ashimbayeva¹, N.K.Shulenbayev², B.Kordabay³

¹ Senior researcher of the Institute of Linguistics named after A.Baitursynov, candidate of philology, Almaty, Kazakhstan

² Researcher of the Institute of Linguistics named after A.Baitursynov, Master of arts, Almaty, Kazakhstan

³ Junior researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Master of arts, Almaty, Kazakhstan

PROBLEMS IN THE PROCESS OF TERM FORMATION AND TRANSLATION

Annotation. On September 1, 2020, President Kassym-Jomart Tokayev presented his message to the people of Kazakhstan "Kazakhstan in a new reality: time for action." He expressed his opinion concerning the field of science: "I would like to touch upon the issue of the development of science. Here we need a fresh look, new approaches, reliance on international experience. I instruct the Government to provide internships in the leading scientific centers of the world for 500 scientists annually, as well as provide 1000 grants for young scientists for research under the Zhas Galym project. An important source of funding and support for science are the funds of the largest enterprises, especially the raw material sector. The current norm on the deduction of 1% of capital investments for the development of science and technology is not transparent. Often these funds are simply redistributed within companies. I instruct the Government to ensure the centralization of collection and distribution of these funds through the budget, on the basis of national scientific priorities. A good step on the part of big business would be to take "patronage" over regional universities in terms of their scientific activities. We need a separate program document on the scientific and technological development of the country. Its primary task will be to attract science to solve applied problems of the national level".

Most of the terms that have been translated and formed in recent years have found wide application in the language, and some of them are not widely used. The reason is that such terms were artificial terms that could not meet the requirements of the principles of term formation. In recent years, at the initiative of the head of state and with support of Kazakh society, the issue of returning the former names of terms previously translated into Kazakh has been raised. This indicates that the terms were translated in the process of haste and campaigning. If we often change the approved terms, then the formation of terms will not be carried out.

Keywords: term, term formation, Termcom, principles of term formation, term equivalent, unification

2020 жылдың 1 қыркүйегінде мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына жолдауын ұсынды. Онда ғылым саласына байланысты мынадай пікір айтылған: «Ғылым саласын дамыту туралы да айтқым келеді. Бұл мәселе бойынша бізге тың көзқарас пен жаңа тәсілдер керек, сондай-ақ, халықаралық тәжірибеге арқа сүйеуіміз қажет. Үкіметке жыл сайын әлемнің жетекші ғылыми орталықтарында 500 ғалымның тағылымдамадан өтуін

қамтамасыз етуді, сондай-ақ, «Жас ғалым» жобасы аясында зерттеу жүргізу үшін 1000 грант бөлуді тапсырамын. Ғылымды қаржыландырудың және қолдаудың маңызды көзі – ірі кәсіпорындардың, әсіресе шикізат саласындағы компаниялардың қаражаты. Тапқан табыстың 1 пайызын ғылым мен технологияны дамытуға беру туралы қолданыстағы норма талаптары сақталмай отыр. Бізге елімізді ғылыми-технологиялық тұрғыдан дамыту жөніндегі арнаулы бағдарламалық құжат қажет. Оның басты міндеті ұлттық деңгейдегі нақты мәселелерді шешуге ғылымның әлеуетін пайдалану болмақ» [1].

Салалық терминдерді жасауда сала мамандары мен тіл мамандары бірлесе жұмыс жүргізуі қажет. Сонда ғана терминжасам қағидаттарына сәйкес келетін жұрт жатсынбай қабылдайтын, жаңа салалық терминдер жасалып, қалыптасады. Алайда іс жүзінде бәрі басқаша. Бізде терминжасаммен оның қағидаттарын білмейтін, тіпті кейде белгілі бір сала маманы болып табылмайтын қарапайым адамдар да өз терминдерін ұсынады.

Соңғы жылдары аударылған немесе жасалынған терминдердің көпшілігі тілімізге сіңісіп кетті, ал кейбірі жалпы қолданысқа түсе алмады. Оның себебі – ондай терминдер термин жасау заңдылықтарына, табиғатына жауап бере алмайтын жасанды терминдер еді. Өткен жылдары Елбасы бас болып, жалпы қазақ қоғамы мен Терминком қостап бұрынғы, кейбір терминдердің халықаралық атауын қайта қайтару жайы сөз болды. Мұның өзі терминжасам процесінде кезінде науқаншылыққа, асығыстыққа жол берілгенін көрсетеді. Егер бекітілген терминдерді жиі ауыстыратын болсақ, терминдерді қалыптастыру жүзеге аспайтын болады. Бұған байланысты «Терминком kz» порталының мәліметі мынадай:

- 1971-1991 жылдары бекітілген терминдер саны – 2748 (оның ішінде шет тілдік атауы сақталғаны – 41.0 %, қазақ тіліне аударылғаны – 19.7 %, шет тілі және қазақ тілі сөзінің араласқаны – 39.3 %;

- 1992-2016 жылдар аралығында бекітілген терминдер саны – 15963 (оның ішінде шет тілді атауы сақталғаны – 35.3 %, қазақ тіліне аударылғаны 23.3 %, шет тілі және қазақ тілі сөзінің араласқаны – 41.4 %;

- тек соңғы жылдары ғана терминком 8000 мың жаңа термин бекіткен.

Аталған мәліметте Терминком *фонтан, фортепиано, хирург, композитор, балкон* ретінде бекіткен терминдердің халық арасында, тиісінше, *субұрқақ (бұрқақ, шаптырма), күйсандық, оташы, сазгер, қылтима* болып қолданылып жүргені сөз болады. Бұл типтегі сөздер енді қайта қаралады делінген. Бұрын қазақ тіліне *мұрағат, мұражай, мәселе, үдеріс, апат* болып аударылған *архив, музей, проблема, процесс, авария* сөздеріне бұрынғы халықаралық атауы қайта қайтарылып бекітілді. Сонымен қатар, Терминком бекіткен, мысалы, *ұйық (носки), компас (құбылнама), көзек (глазок), салпыншақ (брелок), тәсім (схема)* сынды көптеген атаулар халық арасында қолданыс таппағаны, оларды қайта

қарастыру қажеттігі айтылған. Сондай-ақ, *әнұран (гимн), пайыз (процент), иегер (лауреат)* сөздерінің де қайта талқыланатыны, бекітілетіні хабарланған. Сонымен, тәуелсіздік жылдары қазақ тіліне аударылған біршама сөздерге халықаралық атауы қайта берілетін болады. Бұдан терминжасамда кезінде науқаншылыққа, асығыстыққа жол берілгендігі байқалады.

Тілдегі сөздерді қолдануда ғылыми стил мен көркем әдебиет, ауызекі, т.б. стилдер қоланылатыны белгілі. Олай болса, ғылыми стилде тек Терминком бекіткен терминдер ғана қолданылуы қажет, өйткені терминге жарыспалылық, синонимділік – жат нәрсе. Ал бұл ұғымдар тек көркем әдебиет, ауызекі және т.б. стилдерде қолданылуы заңды құбылыс болуы тиіс, өйткені жарыспалылық, синонимділік, көпмағыналылық әдеби тілдің сөздік қорын байытып, терминжасаудың негізгі көзі саналады. Мұнда әдеби тілден терминге өту үрдісі жүретін болады. Әдеби тілінде синоним, жарыспалы сөздер неғұрлым көп тілдер бай тіл болып саналады. Ендеше, ол сөздердің термин болу, терминдену мүмкіндігі жоғары. Сонда біздің айтарымыз: ғылым тілінде, ғылыми стилде тек Терминком бекіткен сөз ғана қолданылуы керек те, сөздердің жарыспалы нұсқалары, синонимдер, көп мағыналы сөздер басқа әдеби стилдерде (көркем әдебиет, іс-қағаздары, ауызекі) қолданыла берілуі қажет.

Мысалы, *публицистика* сөзін Терминком *публицистика* ретінде бекітсе де, оның әдеби және ауызекі, т.б. тілде *беренсөз, замансөз, қоғамсөз, көсемсөз, мәндісөз* жарыспалы нұсқалары (әсересе, жазушылар, журналистер арасында айтылатын «*көсемсөз*» сөзі) құлаққа жағымды да естіледі, сөзжасам талаптарына да сай, жиі қолданылады әрі ол заңды да. Өйткені, тіл тұтынушысы бар жанды құбылыс іспетті. Бұл сөздердің де бірін келешекте терминком *публицистика* сөзінің аудармасы, яғни термин сөз ретінде бекітуі де мүмкін. Олай болса, терминком бекіткен сөз ғылыми стилде, ал бекітпеген өзге жарыспалы сөздер басқа стилдерде қолданыла берілуі үздіксіз процесс.

Әдеби тіл сөздерінен өзге тілде қарапайым, арго, жаргон сөздер бары да рас. Бүгінде ауызекі тілде қолданылып жүрген *қылтима (балкон), шаптырма (фонтан), шомылма (ванна)* сөздерін түсінбейтін жұрт оларды «Терминком бекіткен» деген жалған ақпараттар таратып қалады. Терминком ондай сөздерді бекітпейді және бұл сарындас сөздер жаргон сөздер ретінде халық арасында қолданыла береді әрі әдеби тіл элементі болып саналмайды. Тіпті ондай сөздерді терминжасам қағидатынан бейхабар біреулер әдейі жазып қолдануы да мүмкін. *Балкон* сөзінің тілде *қылтима, самалдық, балахана* нұсқалары қолданылып жүр. Бірінші сөз жаргон сөз болса, кейінгі екі сөздің болашақта құрылыс термині ретінде қабылдану мүмкіндігі бар.

«Түсіндірме сөздікте» *балахана* сөзіне мынадай анықтамалар берілген: Балахана зат. 1. *Үйдің екінші қабатында болатын төбесі ашық*

құрылыс бөлігі, балкон. Балаханада жатқан қарт осы жорықта дертке шалдықты (Д.Досжанов. Тұлпар). Лянжау үйлері қора ішінде, сыртқы қабырғалары тесіксіз тұтас, көбінің төбесінде «балахана» аталатын қондырмалары бар (С.Мұқанов. Алып адам.). 2. *Балалар бөлмесі*. Оң жақ қатарда өзге балалары мен күтушілер тұратын *балахана* (С.Мұқанов. Аққан жұлдыз). 3. *Көші-қон кезінде түйенің үстіне салынатын қом*. Сейтбектің бәйбішесі таяқ тастам жерге жүруге қаншама әзірленіп, ақ бас атан қомданып, *балахана* артқызып, басын бір қызға жетектетіп, артынан екі жігітке айдататын (М.Мағауин. Аласапыран). Өңмендеп келе жатқан үзік керуен қалт кідірді. Соңғы түйедегі *балаханадан* тағы сарнаған жат үн шықты (Д.Досжанов. Жібек) [2, 671].

Сөздікте *қылтима* сөзінің зат есім мағынасы емес, «*өкпелегіш*» (сын.е.) мағынасы берілген. Ал *самалдық* сөзі «Самалдық зат. этн. 1. *Ұзақ сапардан адам әкелген сәлемдеме, сый-сияпат*. Самалдық зат. өс. 2. *Көкөніс дақылы*».

Фонтан сөзінің *субұрқақ* баламасы да қолданылып жүр. ТС-те *субұрқақ* сөзі былайша берілген: *Субұрқақ зат. Қысым күшімен құбырдан, түтіктен не басқа бір көзден жоғары атқылайтын сұйықтық шапсымасы*. Римнен аттанарда Требус *бұрқағындағы* ауызға шақа ақша-монета тастап кетсеңіз, бұл жерге қалайда қайтып ораласыз деген сенім-наным бар (С.Абдрахманов. Елдік сыны). Табиғи ресурстар және табиғатты пайдалануды реттеу департаменті, сондай-ақ шаруашылық субъектілері өкілдеріне *субұрқақтар* мен сужылғаларын тиісті деңгейде ұстап тұру тапсырылды («Алматы ақшамы») [3, 329]. *Бұрқақ* сөзі «*жел*» мағынасында беріліпті.

Бүгінде латын графикасына көшуге байланысты терминдерді таңбалау, халықаралық атауларды дұрыс жазу мәселесі өзекті болып отыр. Бұл орайда өткен ғасырдың 20-жылдарындағы қазақ зиялыларының еңбектерінің маңызы зор.

1922 жылы Қазақстанда жат сөздерді, пән атауларын қазақшалаңдыратын комиссия құрылады да оны А.Байтұрсынұлы басқарады. Комиссия жат (өзге тілдік) сөздерді қабылдауда мына принциптерді басшылыққа алған:

- а) жат атаулардың мағынасын түсіндіргендей қазақ сөзін алу;
- ә) оған қолайлы қазақ сөзі болмаса, түркі сөзін алу;
- б) түркі сөзі де тура келмесе, қазақ тілінің заңына үйлестіріп, Еуропа сөзін алу (Жолдыбаев М. Қазақ тілін байытамыз // Еңбекші қазақ. 12.VIII.1926).

Бүгінгі таңда осы дереккөздердің қатарына Қытай қазақтарының тілін де алуға болады. Қытай қазақтарының тіліндегі көптеген атаулар қазіргі әдеби тілімізге берік орнығып келеді. Мәселен, компьютердегі «*mouse*» сөзінің баламасы («*мышка*») ретінде бастапқыда «*тышқан*» сөзі қолданылып келсе, кейін қандас бауырларымыздың тіліндегі «*тінтуір*» сөзі

орнықты. Сондай-ақ «балкон» сөзінің баламасы ретінде көпшілік күлкіге айналдырып жүрген «қылтима» атауының орнына (дұрысында, бұл атау ғылыми, үлкен сөздіктерде тіркелмеген) Қытай қазақтары «самалдық» сөзін пайдаланады.

Қазақстанда жекелеген аудармашылардың немқұрайдылығынан жаңсақ аударылып кеткен атаулар бар. Мәселен, «удостоверение личности» тіркесінің баламасы «жеке куәлік» түрінде алынып жүр. Дұрысында, «жеке куәлік» дегенді қазақ тіліне аударсақ, личное удостоверение болады. Расында, жеке куәлік көп. Кез келген куәлік (жүргізуші куәлігі т.б.) – иесіне ғана тиесілі, жеке құжаты. Себебі онда аты-жөні жазылған, басқа адам пайдалана алмайды. Ал «удостоверение личности» дегеніміз – Қазақстан Республикасының азаматы екенін танытатын, 16 жасқа толғаннан кейін ғана берілетін, адамның жеке басын куәландыратын құжат, паспорттың бір түрі. Паспорт екіге бөлінеді: ел ішінде қолданылатын және шет мемлекеттерге шыққанда қолданылатын құжат. Шетелге шыққанда қолданылатын құжат кез келген жаста беріле береді. Ал ел ішінде қолданылатын құжат Қазақстан Республикасының азаматы 16 жасқа толғанда ғана беріледі. Осы орайда Қытай қазақтары «удостоверение личности» тіркесінің баламасы ретінде «азаматтық куәлік» деп қолданып жүр. Бұл балама құжаттың сипаттамасына дәлірек келеді. Алайда «азаматтық» сөзінің орнына «азамат» деп қана алуға болады. Себебі қазақ тілінің табиғатына сәйкес зат есім басқа зат есімнің алдынан келгенде ешқандай қосымша жалғанбай-ақ анықтауыштық қызмет атқарады (алтын сағат, ағаш қасық т.с.с.). Оның үстіне «азамат» сөзін ер адамдарға ғана қатысты қолданып, әйел адамдарды «азаматша» деп атау да қазақ тілінің табиғатына жат. Қазақ тілінде -ша/-ше жұрнағы кішірейту мәнді қосымшаға жатады (сандықша, көрпеше, қобдиша т.с.с.). Тілімізде ана, әйел, бәйбіше, қарындас, сіңлі т.с.с. әйел адамдарға ғана қатысты қолданыстар болғанмен, ол жалпылық сипат ала бермейді. Сол себепті мәжіліс төрағасы, аға ғылыми қызметкер, т.с.с. тіркестер қалыптасқан. Осы тұрғыдан алғанда, «удостоверение личности» тіркесінің баламасы ретінде «азамат куәлігі» деп алсақ, тіліміздің табиғатына да сәйкес келер еді әрі құжатты дәл сипаттар еді. 16 жасқа толған жеткіншек бұл құжат қолына тиетін күнді асыға күтіп, бойын қуаныш кернеп, патриоттық сезімге бөленер еді. Латын әліпбиіне көшкен соң тіліміздегі қате қолданыстарды реттестіріп, жүйелеп алу қажеттігі даусыз. Елдігімізді танытатын, Қазақстан Республикасының азаматы екенімізді білдіретін құжаттағы қателіктерді жойып, терминдерімізді, жаңсақ түсініктерді реттестірудің орайы келді.

Қазіргі таңда Терминком қайта қарастырғалы жатқан архив, музей, процесс, авария сөздерінің, тиісінше мұрағат, мұражай, үдеріс, апат сияқты сәтті аудармалары тілде, халық арасына барынша сіңісіп қалған еді. Алайда біреулерге ұнамады деп оларды қайта бұрынғы нұсқасына көшіру де дұрыс болмас деп ойлаймыз. Ал олай болған жағдайда олар әдеби тілде жарыспалы түрде қолданылып жүрері ақиқат.

«Термин шығармашылығы кезінде жарыса қолданылып жүрген баламалардың біріне тоқталып, оны арнаулы ұғымның атауы ретінде терминологиялық лексикада тұрақтандыру процесін **біріздендіру** деп түсінетініміз белгілі. Біріздендіру жұмысы, ең алдымен, ұғым мазмұнын дәл бермейтін, терминге қойылатын талаптарға сай келмейтін атаулардан арылып, сәтсіз жасалған баламалар мен терминологияда ретсіздік туғызып, жарыса қолданылып жүрген нұсқаларды сараптан өткізіп, солардың бірін тілде орнықтырудан бастау алуға тиіс» [4, 124-б.].

Терминологияны біріздендіру жайында белгілі тілші-терминолог, профессор Ш.Құрманбайұлы былай дейді: «Терминологияны біріздендіру бірнеше сатыдан тұратын ауқымды да күрделі жұмыс. Тілші-терминолог ғалымдар терминологияны біріздендірудің бес сатысын атап көрсетіп жүр. Бірінші – белгілі бір тар мамандықтың шеңберінде біріздендіру; екінші – сала шеңберінде біріздендіру; үшінші – нақты бір ұлт шеңберінде біріздендіру; төртінші – туыстас тілдер шеңберіндегі біріздендіру; бесінші – тіларалық, ұлтаралық, халықаралық, бүкіл ортақ терминдері бар тілдер арасындағы біріздендіру» [5, 121].

Терминдерді бірізді әрі ретті қолдану сәтті жүруі жолында мынадай басты принциптер болу қажет:

1. Терминжасамдағы басты принцип - «төл тілдің ішкі мүмкіндігін сарқа пайдалану». Ол былай жүзеге асады: а) кірме сөзге тілімізден қажетті жаңа балама сөз (*айтылым, жасалым, көптесім, мәндесім, қарсыласым, аттасым, әдістеме, буынтаным*) табу; ә) байырғы көнерген сөздерге (*құн, бәйге, тұсаукесер, жасақ, айдауыл, қарауыл, алқаби, шолғыншы*) жаңа терминдік мағына үстеу арқылы термин жасау. Мұнда тілдегі ертегілерден, тұрмыс-салт жырлары, қисса-дастандар, тіпті ауызекі тілдегі сөздерден де алуға болады.

2. «Туыстас түркі тілдерінен термин алу (*ұшақ, т.б.*)» принципі. Бұл ортақ түркілік терминологиялық қор қалыптастыруға, түркі тілдерінің ықпалдасуына септігін тигізері сөзсіз.

3 «Кірме терминдерді қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшелігін ескере отырып қабылдау (*режім, реліс, зауыт, сиез, пойыз*)».

4. «Аударуға келмейтін және дүниежүзінің бірнеше тіліне ортақ халықаралық терминдерді аудармай беру (*музей, архив, композитор, пианино*). Бұл да бүгінгі таңдағы ең өзекті мәселеге айналды.

Терминдерді реттеу, біріздендіру, стандарттау және бекіту бойынша мынадай жұмыстар жүргізілуі тиіс:

- терминком терминдерді бекіткенге дейін талқылайтын орта құру;
- жаңа терминдерді бекітпес бұрын қалың жұртшылық, сала мамандары мен тілшілер талқылауынан өткізу;
- мемлекеттік органдардағы, мерзімді баспасөздегі, түрлі жарнамалардағы терминдердің берілуін қадағалайтын орган құру;

- жаңа жасалған салалық терминдерді мерзімді баспасөзде жариялап, қалың жұртшылықпен таныстырып отыру;

- термин жасау процесінде сала мамандары мен тілші ғалымдардың бірлесе жұмыс жасауын жолға қою;

- терминдердің синонимділігін, көпмағыналылығын болдырмау;

- бір кірме сөзге мүмкіндігінше «бір төл сөзнұсқа беру» принципін ұстану.

Бүгінде тіліміздегі терминдер тар мамандық, сала, ұлт шеңберінде ғана біріздендірілу сатысында. Ал туыстас, халықаралық тілдер арасындағы біріздендіру ісі дұрыс жолға қойылмай отыр.

Тілдегі сөздерді сөздіктерде бірізді берудің мынадай екі жолы болуы қажет:

1. Көлбеу (горизонталды) біріздендіру. Біріздендірудің бұл түрі бойынша аударылған кірме сөзге берілген бірнеше жарыспалы нұсқаның Терминком қабылдағанын ғана сөздікте беру. Ол былайша қолданыс табады:

Публицистика – *публицистика*, *беренсөз*, *замансөз*, *қоғамсөз*, *көсемсөз*, *мәндісөз*, немесе

Принцип – принцип, *қағидат*, қағида, ұстаным

2. Тік (вертикалды) біріздендіру. Бұл біріздендіру жолы бойынша аударылып берілген кірме сөздің түбірлес сөзі де, ол сөз қатысқан тіркес сөз де негіз сөз қалай аударылса, сол нұсқада аударылуы қажет. Бұл жағдайда да Терминком бекіткен нұсқа алынуы қажет. Ол мынадай көрініс табады:

Публицистический – *публицистикалық*, *беренсөздік*, *замансөздік*, *қоғамсөздік*, *көсемсөздік*, *мәндісөздік*.

Публицистика информационная – *ақпараттық публицистика*, *ақпараттық көсемсөз*

Публицистика художественная – *көркем публицистика*, *көркем көсемсөз*

Публицистический рассказ – *публицистикалық әңгіме*, *көсемсөздік әңгіме*

Публицистическая повесть – *публицистикалық хикаят*, *көсемсөздік хикаят* немесе

Принципиальный – принципті, *қағидатты*, қағидалы, ұстанымды

Принцип абстракции – *абстракция қағидаты*, *абстракция принципі*, *абстракция қағидасы*, *абстракция ұстанымы*

Принцип двухзначности – *қайшылық қағидаты*, *қайшылық принципі*, *қайшылық қағидасы*, *қайшылық ұстанымы*

(Ескерту: мұнда белгіленген сөз ғана сөздікте берілуі тиіс).

Терминологияны бұрыс, жүйесіз құру, оны мұқият және ретті қолданбау салдарынан пайда болған терминологияның қанағаттанарсыз жағдайы кейіннен практикалық қателерге алып келеді, күмәнді және қате түсініктер жасауға ықпал етеді, оқырманнан артық уақыт пен еңбек

шығынын талап етеді. Терминологияны реттеу жөніндегі жұмыстар терминология жұмыстары қағидаттарының тиісті білімдерінсіз орындалған жағдайда қажетті нәтиже бермейді.

«Терминологияның тағы бір кемшілігіне бір түсінікке бірнеше терминді қолдану (терминдер синонимиясы) болып табылады. Термин-синонимдерге мынадай мысалдар келтіруге болады: «жанды күш» және «кинетикалық энергия», «күштер жүйесінің бас векторы» және «қорытындылаушы күш» (теориялық механика), «көлденең күш», «кесу күші», «үгілу (жарылу) күші», «ығыстыру күші», «қиюшы күш» (құрылыс механикасы). Жалпы тіл сөздерінің көпмағыналылығы мен синонимиясы тілдің икемділігі мен байлығына ықпал етіп, заңдылық құбылыс болған жағдайда терминдердің көпмағыналылығы мен синонимиясы терминологияның елеулі кемшілігі саналады. Көпмағыналы терминдер терминологияның дәлсіздігін тудырады, практикалық қателерге әкелуі мүмкін, ал термин-синонимдер терминологияны қажетсіз баяулатады, мамандар арасында бір-бірін түсінбеушілікке, ерекше терминологиялық диалектілердің тууына алып келеді» [6, 4].

Терминологияны біріздендіру барлық аталған кемшіліктерді жоюды мақсат етеді. Бұл кемшіліктерді кейбір сәтсіз терминдерді қарастырып және оларды басқаларымен ауыстырумен шешуге болмайды. Белгілі бір саланың терминологиясын біріздендіру үшін белгілі бір пәннің түсініктер жүйесіне сәйкес келетін терминдерді жүйеге келтіру қажет.

Көптеген пәндерде түсініктер жүйесі жоқ болғандықтан, терминологияны біріздендіру жұмысында белгілі бір пәндегі түсініктер жүйесіне, яғни олардың арасында байланыс орнату, топтастыру мен анықтамалар құрудан бастауға тура келеді.

«Сондықтан, терминологияны біріздендіру мен әзірлеу бойынша сәтті жұмыс үшін, жалпыдан жалқыға бару үшін, жалпы (түрлік) ұғыммен бірге (мысалы, коррозия) сол түсініктің түрлеріне (химиялық коррозия және электрхимиялық коррозия), ішкі түрлерге (газдық, сұйық, атмосфералық, топырақтық), топтарға және т.б. бөлінуін беру арқылы түсініктердің ғылыми негізделген топтастырылуы мейлінше қажет» [6, 5].

Олай болса, топтастыру нәтижесінде түсінік қатарлы және ықшамды жүйені құрайды және топтастырудың әр мүшесі бұл жүйеде өз орнын алады. Топтастырусыз толыққанды ғылыми негізделген терминологиялық жүйені жасау мүмкін емес, терминнің формасында емес, түсініктер мәнінде жасырын жатқан терминологияның негізгі кемшіліктерін ашу жүзеге аспайды.

Терминология – ғылым мен техника тілін дамытатын лексиканың бірден-бір күрделі қабаты. Сонау 30-жылдардың өзінде-ақ Қ.Жұбанов: «Казахские языкознание лишь начинает оформляться в качестве самостоятельной науки. И как всякая наука, он может завершить стадию своего оформления не на базе общих абстрактных схем, а путем разработки

отдельных проблем, чтобы из этих конкретных разработок складывалась наука о казахском языке», – деп жазған болатын [7, 273].

Бүгінде жаңа терминдер мен атаулар жасау ісі біртіндеп реттеліп, терминдер жайында салмақты ой, салиқалы пікірлер айтатын, көңілге қонымды, құлаққа естірге жағымды терминдер ұсынатын тіл жанашырлары көптеп саналады. Мысалы, белгілі терминолог-ғалым Б.Қалиевтің *анатомия, косметика, маятник, пленка, рецепт, факт, функция* деп аталып, жазылып жүрген сөздерді қазақша *тәнтану, риан, бигеш, жұқалтыр, дәрел, мәнбі, берне* деп, ал *артист, театр, спектакль, концерт, магистр, медаль, рельс, цемент* деп орысша қолданылып жүрген сөздерді қазақ тілінің фоно-морфологиялық ерекшелігі бойынша *әртис, тыйатыр, іспектәкіл, кәнсерт, мәгістір, медал, реліс, семент* түрінде қолдануға болады деген еді. Ғалымның бұдан бірнеше жыл бұрын айтқан бұл ұсыныс-пікірлері бүгінгі таңда, яғни жаңа латыннегізді қазақ ұлттық әліпбиіне өту кезеңінде өте өзекті және көптеген сөздерді тілімізге икемдеп алу үрдісінде жүзеге асырылатыны белгілі болып отыр.

Терминжасау ісімен шұғылданып жүрген Қ.Юсуфтың ұсынған *идентификация – тақылеттестік, мотив – мәтіп, толерантность – тағаттылық, амбиция – мардат, логика – пайым, акт – кесім, норматив – низам, нормативные-правовые акты – низамдық-хұқылық кесімдер, функция – уәзипа, ведомство – идара, флора – нәбетат, фауна – мақұлықат, режім – уәжіп, контракт – бекім, шартнама, тоқтам, категория – санат, патрульдік полиция – шолғыншы полиция, лоббизм – денеу, лоббирование – денеушілік, вызов – талқы* нұсқалары да көңілге қонады.

Қысқасы, кез келген тілдің терминологиясы қарыштап дамуы үшін белгілі бір ұстанатын, нақты терминжасам қағидаттары болуы қажет және терминологиялық жұмыстар (реттеу, біріздендіру, нормалау, стандарттау) қатар жүргізілгені дұрыс.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] akorda.kz/kz/addresses...of_president...zholdauy-2020...
- [2] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық // Құрас. Ғ.Қалиев, С.Бизақов, О.Нақысбеков және т.б. – Алматы, 2011. 2-том. А.Б. – 744 б
- [3] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық // Құрас. А.Фазылжанова, Н.Оңғарбаева, Қ.Ғабитханұлы және т.б. – Алматы, 2011. 13-том. – С-Т. –752 б.
- [4] Құрманбайұлы Ш. Терминология мәселелері. 2-кітап. – Астана: 1-С-Сервис ЖШС, 2006. – 228 б.
- [5] Құрманбайұлы Ш. Терминтану. Оқу құралы. – Астана, 2007. – 160 б.
- [6] Руководство по разработке и упорядочению научно-технической терминологии / под ред. академика А.М.Терпигорева. Издательства академии Наук СССР. – М.: 1952. – 245 с.

[7] Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. – 306 б.

МРНТИ 16.21.37

А.Ж.Аманбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
жетекші ғылыми қызметкері, ф.ғ.к.

ПРОФЕССОР Ж.МАНКЕЕВАНЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ӨЛІ ТҮБІРДІҢ ФОНЕТИКА-МОРФОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Аннотация. Мақалада профессор Ж.Манкееваның өлі түбір жайындағы зерттеулері және оны диахронды тұрғыдан зерттеу мәселесі қарастырылады. Сондай-ақ өлі түбірді зерттеу барысында ғалымның «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі», «Көне түркі жазбаларындағы Енисей ескерткіштерінің тілі» сияқты еңбектерді пайдалана отырып, тарихи-салыстырмалы зерттеу жүргізгендігі мысалар арқылы сипатталып беріледі. Ғалым зерттеулерінде өлі түбір табиғатын аша отырып, оны фонетика-морфологиялық тұрғыдан жан-жақты ашып берген.

Тірек сөздер: фонетика, морфология, түбір, буын, этимология, түркі тілдері

А.Ж.Аманбаева

Ведущий научный сотрудник института языкознания
им. А.Байтұрсынұлы, кандидат филологических наук.

ФОНЕТИЧЕСКИЕ И МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ МЕРТВЫХ КОРНЕЙ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССОРА Ж.МАНКЕЕВОЙ

Аннотация. В статье рассматриваются исследования профессора Ж.Манкеевой о мертвом корне и проблема его диахронного исследования. Также на примере исследования мертвого корня ученым было проведено историко-сравнительное исследование с использованием таких работ, как «Этимологический словарь тюркских языков», «Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности». В исследованиях Ж.Манкеевой раскрыта природа мертвого корня с фонетико-морфологической точки зрения.

Ключевые слова: фонетика, морфология, корень, слог, этимология, тюркские языки